

FTAMP 03.41.01.

<https://doi.org/10.26577/JH.2021.v101.i2.17>**А.Д. Қасенова**

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: asema_94@mail.ru

САРЫАРҚАНЫҢ ТҮРКІ ТАС МҮСІНДЕРІНІҢ ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Мақалада Сарыарқаның ортағасырлық мүсіндерін зерттеудің қазіргі заман тарихы қарастырылады. Ж.К. Құрманқұловтың жетекшілігімен жүргізілген далалық зерттеулердің нәтижелері талданады. Осы уақытта Л.Н. Ермоленко, Ж.К. Құрманқұловтың жалпы еңбектері жарық көрді. Л.Н. Ермоленко Орталық Қазақстан мүсіндерін зерттеуге елеулі үлес қосты, алғаш рет сарыарқалық ортағасырлық мүсіндерді талдап, жүйелеп, олардың иконографиялық жіктелуін ұсынды.

Ж.К. Құрманқұлов, Л.Н. Ермоленко осы уақытқа дейін ортағасырлық шамамен 300-ден аса тас мүсінді зерттеді, оның ішінде 111-ін алғаш рет ғылыми айналымға енгізді. Ғалымдар ескерткіштердің GPS-координаттарын, мүсіндердің өлшемдік суреттерін, кейбір мүсіндердің немесе олардың бөлшектерінің микалентті көшірмелерін жасады және толық фотофиксация жүргізді.

Сарыарқаның монументалды мүсін ескерткіштерінің далалық зерттеу тарихын бір жағынан құжаттау әдістемесін дамыту аспектісінде, жинақталған ғылыми құжаттамаларды тарихнамалық тұрғыдан бағалау, екінші жағынан қазіргі уақыттағы далалық археологиялық зерттеулер әдістерінің соңғы жетістіктерін анықтау, сәйкесінше қолдану, бекіту мақсатында қарастыру.

Сарыарқаның ортағасырлық мүсіндерін зерттеу тарихын талдау және олардың зерттелу дәрежесін бағалау осы бірегей ескерткіштерді одан әрі зерттеудің негізгі мәселелері мен міндеттерін анықтауға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: Сарыарқа, мүсіндер, түріктер, қыпшақтар, стелалар, қоршаулар, құрылыстар, бал балдары, археологиялық ескерткіштер.

A.D. Kasenova

A.Kh. Margulan Institute of archaeology, Kazakhstan, Almaty
e-mail: asema_94@mail.ru

History of turkish sculpture Saryarka at the modern stage

The article deals with the history of modern research of medieval sculptures of Saryarka. The results of field studies conducted under the direction of Zh.K. Kurmankulov are analyzed. At this time, the published general works of L.N. Ermolenko, Zh.K. Kurmankulov. L.N. Ermolenko made a significant contribution to the training of sculptures in Central Kazakhstan. For the first time, he analyzed and systematized the Saryarkin medieval sculptures and proposed their iconographic classification. To date, Zh. K. Kurmankulov and L. N. Ermolenko have studied more than 300 medieval statues, of which 111 were recorded for the first time. The researchers of the institution GPS coordinates of the monuments, made dimensional drawings of the statues, made micalent copies of some of the statues or their details, created schematic plans of the weapons with which the statues are connected, and made photofixation.

Consideration of the history of field research of monuments of monumental sculpture of Saryarka in the aspects of the development of the field documentation methodology is important, on the one hand, for the Eastern studies assessment of the accumulated scientific documentation, on the other, for determining the satisfaction of the needs in the present time methods of fixing the latest achievements of the field archaeological research methodology.

The analysis of the history of the study of the medieval sculptures of Saryarka on Etamp and the assessment of the degree of their study allowed us to formalize the main problems and tasks of further research of these unique monuments.

Key words: Saryarka, statues, Turks, kipchaks, steles, fences, structures, ball balls, archaeological sites.

А.Д. Касенова
Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Казахстан, г. Алматы
e-mail: asema_94@mail.ru

История исследования тюркских скульптур Сарыарки на современном этапе

В статье рассматривается история современного времени исследования средневековых скульптур Сарыарки. Анализируются результаты полевых исследований, проведенных под руководством Ж.К. Курманкулова. В это время опубликованы обобщающие работы Л.Н. Ермоленко, Ж.К. Курманкулова. Л. Н. Ермоленко внесла значительный вклад в изучение скульптур Центрального Казахстана, впервые проанализировав и систематизировав сарыаркинские средневековые скульптуры и предложив их иконографическую классификацию. К настоящему времени Ж.К. Курманкуловым, Л.Н. Ермоленко изучены более 300 средневековых изваяний, из них 111 зафиксированы впервые. Исследователями установлены GPS-координаты памятников, сделаны обмерные рисунки изваяний, сняты микалентные копии некоторых изваяний или их деталей, созданы схематические планы сооружений, с которыми связаны изваяния, произведена фотофиксация.

Рассмотрение истории полевых исследований памятников монументальной скульптуры Сарыарки в аспекте развития методики полевого документирования значимо, с одной стороны, для источниковедческой оценки накопленной научной документации, с другой – для определения соответствия используемых в настоящее время методов фиксации новейшим достижениям методики полевых археологических исследований.

Анализ истории изучения средневековых скульптур Сарыарки на этом этапе и оценка степени их изученности позволили сформулировать основные проблемы и задачи дальнейших исследований этих уникальных памятников.

Ключевые слова: Сарыарка, изваяния, тюрки, кыпчаки, стелы, оградки, сооружения, балбалы, археологические памятники.

Кіріспе

Жұмыстың зерттелу нысанына Сарыарқаның ортағасырлық тас мүсіндерін 1990 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейінгі зерттеу кезеңдері жатады. Сарыарқа Қазақтың ұсақ шоқыларына сәйкес келетін тарихи-географиялық аймақ. Әкімшілік жағынан бұл территорияға Қарағанды, Қостанай, Ақмола, Павлодар және Шығыс Қазақстан облыстарының іргелес аудандары кіреді.

Қола дәуірінен бастап орта ғасырға дейін қалыптасқан монументалды ескерткіштерді салу дәстүрінің пайда болуына Сарыарқаның табиғи ресурстары да өз ықпалын тигізді. Сарыарқадағы ортағасырлық мүсіндердің зерттелу тарихы елу жылдан асады. Барлық дәуірге жататын монументалды ескерткіштердің едәуір бөлігін ортағасырлық тас мүсіндер құрайды (1-сурет).

Жалпы, Сарыарқаның ортағасырлық мүсіндерін зерттеу тарихын үш кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезеңнің мазмұнына (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бірінші жартысы) тас мүсіндер туралы жалпы мәліметтерді жинақтау жатқызылды.

Екінші кезеңде (1946-1980 жж.) деректік базаның қалыптасуы орын алды және деректерге ішінара талдаулар жасалды. Сонымен қатар, тас мүсіндерге арнайы зерттеулер жүргізіле бастады.

Үшінші кезең XX ғасырдың соңғы онжылдығынан басталып, бүгінгі күнге дейін жалғасын табуда. Сарыарқа тас мүсіндерінің қазіргі кезеңдегі зерттелу ерекшелігіне ескерткіштерді құжаттау үшін археологияның барлық саласында қолданылатын цифрлық технологияларды пайдалану жатады.

Бұл кезеңнің басталуы – Қазақстанның тәуелсіздікалуымен байланысты. 1990 жылдары арнайы ғылыми академиялық мекеме Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының құрылуына қарамастан, Сарыарқадағы археологиялық зерттеулер елдегі экономикалық қиындықтарға байланысты айтарлықтай қысқарды. Бірақ бұл жағдайға қарамастан Ж. Құрманқұлов бастаған Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы Сарыарқадағы зерттеу жұмыстарын жалғастырды. 1991–2000 жылдар аралығы – ғылыми құрылымдардың нарықтық экономиканың жаңа жағдайларына бейімделу кезеңі болды. 2004 жылдан бастап Қазақстан Республикасы экономикасының тұрақталуымен байланысты Қазақстан археологиясы да дами бастады. Бұл ретте далалық зерттеулер негізінен гранттар мен шаруашылық шарттар есебінен жүргізілді, дегенменде қосалқы мердігерлік жұмыс практикасына да байланысты белгілі бір мәселелер болды.

Қазіргі кезеңде Сарыарқада 300-ден астам ортағасырлық мүсіндер зерттеліп, оның 111-ы құжатталды.

Басылымдарға келетін болсақ, соңғы онжылдықта Сарыарқаның ортағасырлық монументалды мүсіндеріне қатысты көптеген жалпылама және арнайы жұмыстар жарық көрді (Ермоленко, 2004; 2008; Ермоленко, Құрманқұлов, Баяр, 2005; Ермоленко, Құрманқұлов, 2012; Досымбаева, Бондарев, 2016; және т.б.).

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің негізі құбылыстарды олардың тарихи дамуында қарастыруды талап ететін тарихизм принципі болды. Сарыарқаның мүсіндерін зерттеу тарихының фактілері Тарихи контексті, ғылымның даму деңгейін және далалық зерттеу әдістемесін ескере отырып талданды. Объективтілік қағидатын сақтау зерттеушілердің пікірлердің бірлігі жоқ мүсіндерді зерттеудің бірқатар мәселелері бойынша әртүрлі көзқарастарды талдауға бейтарап қарауға мүмкіндік берді.

Жұмыста жалпы ғылыми, тарихи, сонымен қатар арнайы археологиялық зерттеу әдістерін қамтитын әдістер кешені қолданылды.

Сарыарқаның мүсіндерін зерттеушілердің жарияланымдарынан алынған ақпаратты талдау және қорыту процесінде жарты ғасырдан астам уақыт ішінде талдау мен синтездеудің, шегеру мен индукцияның жалпы ғылыми әдістері қолданылды.

Тарихи зерттеулерде қабылданған Салыстырмалы-тарихи әдіс диссертациялық жұмыста Сарыарқаның мүсіндерін зерттеу тарихының кезеңдерін бөліп көрсету, мүсіндерді зерттеудің жекелеген мәселелері бойынша мамандардың ұстанымдарын, сондай-ақ оларды зерттеу тарихының әртүрлі кезеңдеріндегі мүсіндерді ғылыми құжаттау әдістерін салыстыру үшін қолданылды.

Археологиялық зерттеудің арнайы ғылыми әдістерінің ішінен салыстырмалы типологиялық әдіс қолданылды, ол мүсіндерді зерттеу тарихының бастапқы кезеңін зерттеушілердің еңбектерінде сипатталған аталмаған ескерткіштерді мәдени-хронологиялық анықтау үшін қажет болды.

Тағы бір арнайы ғылыми әдіс – картографиялық әдіс; Сарыарқаның аумағында әртүрлі дәуірдегі монументалды мүсін ескерткіштерінің таралуы туралы ақпаратты графикалық түрде ұсынуға және оларды орналастырудағы кейбір заңдылықтарды анықтауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Алғашқы жалпылама зерттеулердің бірі Л.Н. Ермоленконың кандидаттық диссертациясы болды. Ғылыми жұмыста Сарыарқаның 37 түрік және 38 қыпшақ мүсіндері ғылыми айналымға енгізілді (Ермоленко, 2004). Барлық суреттер өлшенген 1:10 масштабында бірнеше кескінде салынды.

Диссертацияда ортағасырлық мүсіндер мен діни ғимараттардың иконографиялық жіктелуі ұсынылды, мүсіндердің атрибуттары жүйеленді. Бұл зерттеулердің қомақты үлесі негізінен автордың 2004 жылы шыққан монографиясында жарияланды (Ермоленко, 2004).

Я.А. Шер (Шер, 1966:25, 26), А.А. Чариков (Чариков, 1979:179–181) және В.Д. Кубаревтан (Кубарев, 1979) кейін Л.Н. Ермоленко адам денесінің берілуінің толықтығы, қолдың инвариантты жағдайы және сипаттамалық атрибуттар сияқты белгілерге жіктеуді негіздеді. Зерттеуші ежелгі түріктік мүсіндер тобына – бір қолында ыдысы мен қаруы бар (кейде қарусыз), ал қыпшақ тобына екі қолында ыдысы бар мүсіндерді жатқызды. Л.Н. Ермоленконың бұрынғы зерттеушілерден айырмашылығы, адамның басы ғана бейнеленген мүсіндерді жеке топқа бөлмеді, иконографиялық белгісі мен діни құрылыстың түріне байланысты көне түрік және қыпшақтық деп аталатын екі топқа бөлді (Ермоленко, 2004).

Л.Н. Ермоленко Сарыарқаның белгілі түрік қоршауларын (В.Д. Кубаревтың жүйелеуі бойынша) кіші санатқа жатқызып, оларды жеке және кешенді деп бөлді. Кешенді деп аталатын түрі бірнеше (2-ден 10-ға дейін) қоршаулардан тұрды (Ермоленко, 2004:68, табл. 10; и др.).

Зерттеуші қыпшақ «ғибадатханаларының» төрт түрін анықтап көрсетті: ішіне тас мүсін қойылған төртбұрышты қоршауы бар қорған тәрізді құрылыс (I түр); бірінші түрдегі құрылысқа жапсарлай салынған, үлкен диаметрлі қорған тәрізді құрылым (II түр); ішіне тас мүсін орнатылған ормен қоршалған тікбұрышты екі құрылыс кешені (III түр); және соңғысы шығыс жағында мүсін орнатылған тас үйінді (IV тип) (Ермоленко, 2004, табл. 19).

Л.Н. Ермоленко мүсіндер семантикасы мәселесіне көп көңіл бөлді. Басқа зерттеушілердің мақалаларында, негізінен, түркі мүсіндері мен қоршауларының семантикасының жекелеген аспектілері қарастырылған (мүсіннің қолында бейнеленген ыдыстың мағынасы, мүсіннің қайтыс болған адам немесе жау бейнесінде

сомдалуы, мүсіннің қызметі, қоршау, балбалдар және т.б.) көңіл бөлінгендігін айта кету керек. Бұл мәселенің тарихнамасы В.Д. Кубаревтің жалпылама мақаласында талданған (Кубарев, 1979). В.Д. Кубарев қоршау, мүсін және балбал құрылысымен байланысты рәсімнің реконструкциясын жалғастырды (Кубарев, 1979). Зерттеушінің пікірінше, қоршау еске алу рәсмінде тұрғын үй ретінде пайдаланылса, мүсін қайтыс болған адамның кескінін сомдаған, ал балбалдар – еске алу рәсіміне келген адамдардың жылқысын байлап қоятын бағана қызметтерін атқарған.

Л.Н. Ермоленко қоршау, мүсін, балбалдарды ғұрыптық кешен деп есептейді. Зерттеуші бұл кешендердің құрылымын түркітілдес халықтардың кейбір діни құрылыстарының құрылымымен салыстыра отырып, «қоршау – мүсін – балбал тастар» түріктердің әлем, дүние, ғалам туралы түсініктерді бейнелейді деп тұжырымдайды (Ермоленко, 2004). Кейіннен В.Е. Войтов Моңғолия аумағындағы ежелгі түрік элитасының діни-мемориалдық ескерткіштер құрылымын дүниелік моделмен салыстырды (Войтов, 1996:112–120).

Алайда, Л.Н. Ермоленко кешеннің негізгі мақсаты – бұл соғыс құдайына құрбандық шалу тәжірибе және идеясымен байланысты деп санайды (Ермоленко, 2004). Сондай-ақ зерттеуші балбалдар – қайтыс болған адамның жауының нышаны деген дәстүрлі идеяны ұстанады. Бұл көзқарас қытай шежірелері мен көне түркі жазбаларына негізделген. С.Г. Кляшторный ежелгі түркі мәтіндерінде «балбал» сөзін өлтірілген жауды білдіретін нысан мағынасында қолдану жағдайларын талдап, оны руникалық жазбалардағы балбалдармен теңестірді (Касенова, 2020а: 66).

С.С. Сорокин мен В.Д. Кубаревтен кейін Л.Н. Ермоленко да жерлеу рәсіміне туғантуыстарының қатысқандығын көрсететін белгі ретінде балбалдардың қойылуы мүмкін екендігін айтады (Ермоленко, 2004). Жақында жарыққа шыққан еңбегінде автор «қарусыз» мүсіндердің алдына орнатылған балбалдар қайтыс болған адамды о дүниеде қоршайды деген түсінік болуы мүмкін» деп жазады (Касенова, 2020а: 66).

Л.Н. Ермоленко түркі тас мүсіндердің кешенінен басқа, қыпшақ мүсіндері бар ғибадатханаларға реконструкция жұмыстарын жүргізуге тырысты. Зерттеуші қыпшақ мүсіндері бар діни ғимараттардың құрылымы да ғаламдық, дүниелік моделді қайталайды деген тұжырым жасады. Оның пікірінше, бұл рәсімнің мәні

Буку ханның дүниеге келуі туралы айтылған аңыздармен ұқсас болуы мүмкін (Ермоленко, 2004:165). 1994 жылы Л.Н. Ермоленконың осы мәселеге арналған мақаласы жарық көрді. Автор В.В. Радловқа сілтеме жасай отырып, ұйғырлардың ата-бабасы Буку хан туралы аңыздар мен қыпшақтардың ата-бабасы Қыпшақтың ұқсастығын атап өтті. Зерттеуші қыпшақ «ғибадатханалардың» топографиялық ерекшеліктері мен құрамын фольклорлық ескерткіштердің мазмұнымен салыстырды. Нәтижесінде, ол бұл діни-еске алу ескерткіштері «мифтік ата-бабалар қатарына енген қайтыс болғандардың құрметіне салынған» деген қорытындыға келді (Ермоленко, 2004).

Л.Н. Ермоленко өзінің 1995 жылы шыққан еңбегінде руникалық жазбалардағы жарықты білдіретін жүйе түркілердің «қоршау, мүсін, балбал» кешендеріндегі элементтердің бағыты, арақатынасы туралы мәліметтер келтірді. Автор қоршаулардың бұрыштармен бағытталу фактісін ежелгі түркі тіліндегі «бұрыш» және «жағы» ұғымдарының бір сөзбен белгіленгендігімен түсіндірді. Ол бұл жағдайды алдыңғы бөлігі «қырлардың түйіскен жері» тәсілінде орындалған түркілік мүсіндермен байланыстырады (Ермоленко, 1995:194). Зерттеуші В.Д. Кубаревтің қоршау қабырғалары тұрғызылған плиталардың санының заңдылығы туралы идеяны ары қарай дамытады. Және қоршау қабырғаларындағы плиталардың саны бойынша 4 топқа бөледі (Ермоленко, 1995:192, 193). Жалпы, Л.Н. Ермоленко «қоршау – мүсін – балбал» кешені ортағасырлық көшпелілердің «ғалам моделін» құрылымдық түрде жаңғыртады деген қорытынды жасады (Касенова, 2019б).

Л.Н. Ермоленко екі қолында ыдысы бар мүсіндердің не үшін мәдени-хронологиялық жағынан әртүрлі болатыны туралы қарастырды. Зерттеуші екі қолында да ыдыс бейнеленген түркілік тас мүсіндердің «ұйғырлық», «қыпшақтық» ескерткіштерден айырмашылығы бар екендігін анықтады. Түркілік мүсіндерде ыдыс кеудесінің тұсында бейнеленген болса, ал басқаларында ішінің маңайында орналасқан (Касенова, 2020а:68). Автор этнографиялық материалдарды қарастыра отырып, ортағасырлық мүсіндердің қол қимылдарының мағынасы туралы зерттейді.

Л.Н. Ермоленконың 2000 жылдардың басында жарық көрген бірнеше мақалалары ортағасырлық мүсіндердің бастапқы түрінің мәселесіне арналған. Бұл сұраққа зерттеушілер мүсіндерді киіндіру мен бояндыру мәселесіне

байланысты әртүрлі жауап берді (Кызласов, 1969: рис. 3, 1; Кубарев, 1979; и др.). Л.Н. Ермоленко мүсіндерді бояу мен оларды киіндіруге қатысты нақты белгілерді көрсетті: мүсіндердің жартылай бейнеленуі (аяқталмауы), жалаңаш бейнеленген денелерде қолдың болмауы, бастың жоғарғы бөлігін бас киімнің негізі ретінде моделденуі, бұрым, асатаяқ секілді қосымша бөліктерді орнатуға арналған ойықтардың болуы (Касенова, 2019б).

2004 жылы Л.Н. Ермоленконың жалпылама монографиясы жарық көрді, онда қазақ даласының ортағасырлық мүсіндері, ежелгі түркі қоршаулары мен қыпшақ ғибадатханаларының классификациясы ұсынылды (Ермоленко, 2004 : 22–38). Автордың кандидаттық диссертациясы кезінде жасалған классификациялық құрылымдар жаңа материалдар негізінде түзетілді.

Л.Н. Ермоленконың Ж.Қ. Құрманқұловпен бірлесіп жазған кітабының қосымшасында 121 сарыарқалық мүсін ғылыми айналымға енгізілді, оның 6-ы Ә.Х. Марғұлан жариялаған еді (Марғұлан, 2003; Касенова, 2019в:49). Алайда Ә.Х. Марғұланның жарияланымдарындағы мүсіндердің суреттері өлшенбеген және мүсіндер тек бір проекцияда салынған, суреттердің орнына жиі фотосуреттер берілген.

Л.Н. Ермоленконың «Еуразияның ежелгі және ортағасырлық көшпелілер мәдениетінің бейнелеу ескерткіштері және эпикалық дәстүр: материалдары бойынша» атты монографиясында ежелгі түркі мүсіндерінің әскери аспектілік семантикасы, атап айтқанда, олардың жүзде-ріндегі қаһарлы бейнелері талданды (Ермоленко, 2008:54–58; 110, 111).

2000 жылдары жарық көрген автордың бірқатар еңбектерінде батыс түркілік мүсіндерді шығыс түркілік мүсіндермен салыстыру арқылы өзіндік ерекшеліктері анықталып жазылған. Сонымен, Л.Н. Ермоленко батыс түркілік мүсіндердің ерекше бөлшектері асатаяқ пен (Ермоленко, Курманқұлов, Баяр, 2005) белдікке ілінген құрамалы сөмкені талдайды (Ермоленко, 2017). Көлемді мақалада ол шығыс түркілік мүсіндерде сирек кездесетін «сақал» (иектегі тік жолақ) сияқты бет иконографиясының элементін қарастырады (Касенова, 2019б:20). Автор «сақал» азиялық аймақтың батыс бөлігінде қолданылған, ол сәнге жауап берді деген пікірге тоқталады (Касенова, 2019 а: 60–69).

Сонымен қатар, Л.Н. Ермоленко Ұлытау жеріндегі мүсіндері бар қоршауларды мысалға ала отырып, ортағасырлық ескерткіштердің ландшафттық контекстіне байланысты сұрақ-

тарды көтерді. Ж. Құрманқұловпен бірлесіп жазылған мақалада Қорғантас пен Нөгербек дарасы шатқалындағы көнетүркілік қоршаулар аймақтың топографиялық ерекшеліктерін ескере отырып салынған деген қорытынды жасайды. Сондай-ақ олармен байланысты мүсіндердің биіктігі, орналасқан аумағының формасы, олардың тауға қарай бағытталуы (қоршаудан шығысқа қарай бағытталған). Және авторлар бұл арқылы тауға деген құрметті байқауға болады дейді (Касенова, 2020а). Нәтижесінде Л.Н. Ермоленко мен Ж.Қ. Құрманқұлов мүсіндері бар қоршаулардың ландшафттық ортасын зерттеу үшін панорамалық фотосъемка жүргізуді ұсынды (Касенова, 2020а:68).

Батыс Түрік қағанатының, оның ішінде Сарыарқаның аумағындағы мүсіндердің ерекшелігі. Сонымен қатар, Л.Н. Ермоленко Батыс Түрік (соның ішінде Сарыарқа) мүсіндерінің жергілікті ерекшеліктері туралы мәселемен айналысады. Азия даласының батыс аймағының мүсіндерінің ерекшеліктерін алдыңғы зерттеушілер атап өтті. Атап айтқанда, олар батыс түрік мүсіндерінде Шығыс Түрік мүсіндеріне қарағанда кубоктар мен тостағандар жиі кездесетінін атап өтті (Шер, 1966:43; Чариков, 1979: 4–сур.).

Батыс Түрік қағанаты аумағындағы түркі мүсіндерінің ерекшеліктеріне Л.Н. Ермоленко сонымен қатар иконографиялық белгілерді (бет әлпетінің стилизациясы, иекке тік жолақ түріндегі сақал), атрибуттарды (өрімдер, киімнің үшбұрышты лапелдері, құс, таяқ, бір-біріне қосылған екі сөмкеден тұратын жиынтық, сақина тәрізді жоғарғы жағы бар пышақ қаруы) қамтиды (Ермоленко, 2004:43; Ермоленко, Құрманқұлов, Баяр, 2005; Ермоленко, 2017).

1) қыпшақ тобының мүсіндерінің ерекшелігі. Л.Н. Ермоленконың пікірінше, бұрынғы Батыс Түрік қағанаты аумағындағы түркі мүсіні Қыпшақтың орнына келді (Касенова, 2019а). Ермоленко қыпшақ тобының мүсіндеріне тән белгілерді, олардың түркі тілдерінен иконографиялық айырмашылығын негіздеді (Ермоленко, 2004:31; 38-47). Сонымен қатар, зерттеуші екі қолындағы ыдысы бар түркі және қыпшақ мүсіндерін тиісінше кеудесіне және ішіне қарай ажыратуды ұсынды.

2) мүсіндердің бастапқы көрінісі мәселесі. Ортағасырлық тас мүсіндерді зерттейтін көптеген мамандар оларды бояуға және киюге мүмкіндік берді (Кызласов, 1969:3, 1; Кубарев, 1984:27; Кубарев, 1979).

Л.Н. Ермоленко түркі мүсіндерінің кейбір жетіспейтін бөлшектерін (бұралмалы киімнің

сызығы, шаш элементтері және т. б.) бояумен аяқтауға болатындығын көрсетті (Ермоленко, 2004). Түркі және қыпшақ мүсіндерінің композицияларында бояумен салынған элементтер ғана емес, сондай-ақ табиғи киім, сондай-ақ «жүккүжат» бөлшектері де пайдаланылуы мүмкін (Касенова, 2019а).

3) табиғи факторлардың мүсіндеріне әсері (аяздың көтерілуі). Л.Н. Ермоленко *in situ* тас мүсіндерін зерттей отырып, мүсіндерді жерден «шығару» құбылысына назар аударды. Ол мүсіндердің «өсіп», ақыр соңында құлап, бастапқы орнату орнына жақын орналасуының басты себебі «аяздың көтерілуі» табиғи процесі болып табылады деп ұсынды (Касенова, 2019а:69).

In situ тас мүсіндерін зерттей отырып, Л.Н. Ермоленко мүсіннің бастапқы жағдайына табиғи факторлардың тигізетін әсеріне назар аударды. Ол мүсіндердің біртіндеп жерден шығып, соңында құлап кетуінің басты себебі «аяздан соң ісінудің» салдарынан болуы мүмкін екендігін айтады (Касенова, 2019а:69).

Соңғы онжылдықта Л.Н. Ермоленко мен Ж.Қ. Құрманқұлов Сарыарқа жеріндегі бірқатар ортағасырлық мүсіндерді ғылыми айналымға енгізді. Қызлы шатқалынан табылған қыпшақтық мүсіннің жариялануына байланысты авторлар «қыпшақтық» мүсінінің шығу мәселесін талқылайды (Касенова, 2019а:69).

Қызлыдан анықталған мүсін авторлардың тағы бір мақаласында ерекше назарға алынды. Мақалада келтірілген мәліметтерді Э.Р. Усманова жасқа байланысты өтпелі рәсім тұрғысынан түсіндірді (Усманова, Ермоленко и др. 2016:95, 96, 102), (2-сур.).

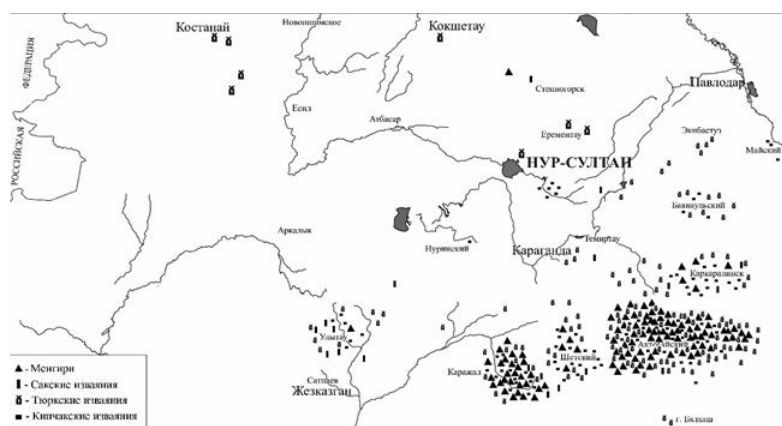
Бөрілі шатқалынан табылған түркілік мүсінге арналған үлкен ұжымдық мақала жарияланды. Бұл мүсіннің ерекшелігі оның иконографиясында

ыдыс балтамен ауыстырылған. Авторлар бұл атрибуттың мәні туралы әртүрлі түсіндірулерді ұсынады, мүсінді, соғды және қытай өнерімен ұқсас екендігін көрсетеді (Касенова, 2019б).

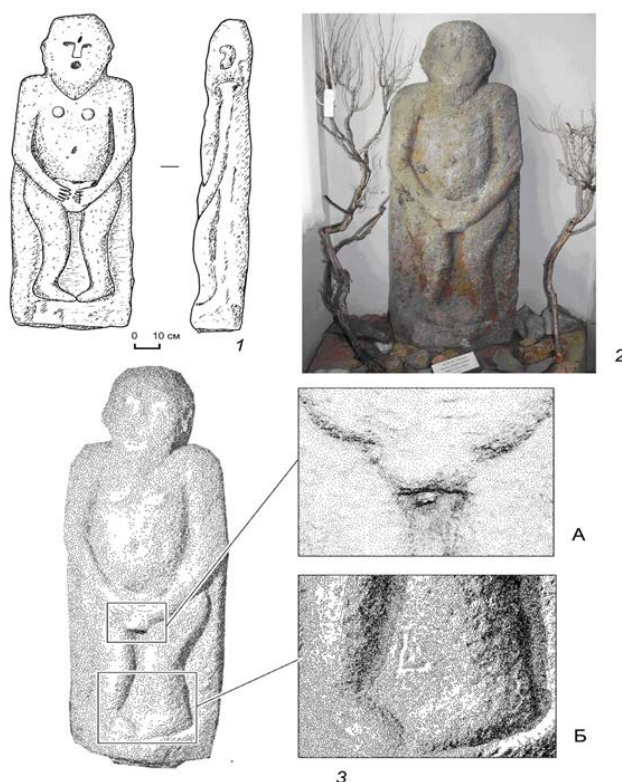
Соңғы онжылдықта солтүстік Сарыарқаның тас мүсіндерін А.М. Досымбаева зерттеуде. Одан бұрын А.М. Досымбаева Жетісу жеріндегі ортағасырлық Жайсаң мен Мерке ғибадатханаларын зерттеумен айналысқан болатын. Зерттеуші археологиялық мұраны өзектендіруге көп көңіл бөлді (Досымбаева, Бондарев, 2016). Ол Құмай өзенінің аңғарында орналасқан қоршаулар кешеніне археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді (Қос батыр, Қарағайлы 1-4 кешендері). Және ол нысанды музейлендіріп, «Құмай» археологиялық-этнографиялық кешенін құрды (Досымбаева, Бондарев, 2016).

Кейінгі жылдары елімізде тарихи және мәдени мұраларды тұмшалау, қайта қалпына келтіру, музейлендіру жұмыстары кеңінен жүргізілуде. Солардың ішінде Сырдарияның төменгі ағысындағы археологиялық ескерткіштерді музейлендіруге байланысты жасалып жатқан шараларды айтуға болады (Тургынбаев, Суяндікова, 2019).

А.М. Досымбаеваның қоршауларға жүргізген археологиялық қазбалары маңызды болып саналады, себебі Сарыарқаның көне түркі қоршаулары әлі күнге дейін толыққанды зерттелмеген. Бұл мәселеге Е.А. Дмитриев пен Д.С. Жусупов та назар аударды. Олар көнетүркілік кешенге жататын Танабай қоршауын зерттеп, ғылыми айналымға енгізді (Дмитриев, Жусупов, 2018:144, 145). Жалпы, соңғы онжылдықта Орталық Қазақстанның ежелгі монументалды ескерткіштеріне ғалымдардың қызығушылығы артты (Beisenov, 2013; Jumabekova, Bazarbayeva, 2017; Касенова, 2019; Касенова, 2020б).

1-сурет – Сарыарқадағы ежелгі және ортағасырлық мүсіндердің таралу картасы

2-сурет – Қыпшақ дәуірінің мүсіні. Қызлы шатқалы. [Усманова, Ермоленко, Мкртычев, Антонов, 2016, рис. 2] бойынша

Қорытынды

Қазіргі кезеңдегі Сарыарқаның ортағасырлық мүсіндерінің зерттелу тарихын талдау әртүрлі аспектілерде жүйеленген. Және *in situ* мүсіндерінің де едәуір саны табылды. Талдау нәтижесінде шешімі табылмаған бірнеше мәселелер анықталды. Бірінші кезекте, мүсіндерді кешенді анықтау жұмыстарын жалғастыру, Ә.Х. Марғұланның қайтыс болғаннан кейінгі жарияланған 80-нен астам мүсіндер әлі анықталмаған (Маргулан, 2003). Ғылыми айналымға енгізілген мүсіндерді қазіргі заманға сай әдістердің бірі цифрлық 3D сканерін пайдалана отырып құжаттау керек. Электронды тахометр немесе ұшу аппараттары арқылы аэрофототүсірілім әдісінің көмегімен

құрылыстың жоспарын және орналасқан аймақты понарамалық суретке түсіру қажет. Мүсіндерден кесіліп алынған тас жыныстарына геологиялық анықтама жасау керек. Және осы материалдар негізінде электронды мәліметтер базасын құру, археологиялық қазба әдісімен аз зерттелген ортағасырлық мүсіндерді зерттеуді жалғастыру қажет. Тағы бір мәселе мәдени мұра ескерткіштеріне жататын тас мүсіндерді қорғауға байланысты. Болашақта Сарыарқаның тас мүсіндерін табиғи-тарихи ландшафт жағдайында тұмшалау, қайта қалпына келтіру, және музейлендіру жұмыстарын жүргізу қажет.

Жұмыс АР08957321 «Сарыарқаның ортағасырлық статуарлы ескерткіштері» гранты аясында дайындалды.

Әдебиеттер

Войтов В.Е. (1996). Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI–VIII вв. М.: Гос. музей Востока. 152 с.

Дмитриев Е.А., Жусупов Д.С. (2018). Тюркские ограды могильника Танабай в контексте исследований раннесредневековых памятников Центрального Казахстана. Теория и практика археологических исследований. №1 (21). С. 144–154.

- Досымбаева А.М., Бондарев М.В. (2016). Памятники тюркского кагана в долине р. Кумай. Тезисы докладов международного научного семинара «Алтай в кругу евразийских древностей» (28–30 ноября 2016 г., Новосибирск). С. 54.
- Ермоленко Л.Н. (1995). К вопросу о картине мира древних тюрков (на материале изваяний и оградок) // Военное дело и средневековая археология Центральной Азии / Отв. ред. А.И. Мартынов. Кемерово. С. 186–198.
- Ермоленко Л.Н. (2004). Средневековые каменные изваяния казахстанских степей (типология, семантика в аспекте военной идеологии и традиционного мировоззрения). Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН. 132 с.
- Ермоленко Л.Н. (2008). Изобразительные памятники и эпическая традиция: по материалам культуры древних и средневековых кочевников Евразии. Томск: Изд-во Томского государственного университета. 288 с.
- Ермоленко Л.Н. (2017). Комплект сумочек в предметном репертуаре западнотюркских изваяний. Изобразительные и технологические традиции ранних форм искусства. М.: Кемерово: «Кузбассвуиздат». С. 70–74.
- Ермоленко Л.Н., Курманкулов Ж.К. (2012). Бородка в иконографии древнетюркских изваяний. **Изобразительные и технологические традиции в искусстве Северной и Центральной Азии** / Отв. ред. О.С. Советова, Г.Г. Король. М.: Кемерово: «Кузбассвуиздат». С. 97–109.
- Ермоленко Л.Н., Курманкулов Ж.К., Баяр Д. (2005). Изображения древних тюрков с посохом. Археология Южной Сибири. Вып. 23. Сборник научных трудов, посвященный 60-летию со дня рождения В.В. Боброва / Под ред. Л.Ю. Китовой. М.: Кемерово: Кузбассвуиздат. С. 76–81.
- Касенова А.Д. (2019а). История изучения древних и средневековых каменных изваяний Сарыарки: Дис. ... канд. ист. наук. Кемерово. 187 с.
- Касенова А.Д. (2019б). Изучение тюркских каменных изваяний Сарыарки на современном этапе. Поволжская археология. № 2 (28). С. 47–60.
- Касенова А.Д. (2020а). Каменные изваяния Сарыарки. Караганды. 200 с.
- Касенова А.Д. (2020б). Изучение древних изваяний (зооморфных стел) и оленных камней Сарыарки. Вестник КазНУ. Серия историческая. № 2 (97). С. 186–192.
- Кубарев В. Д. (1979). Новые сведения о древнетюркских оградках Восточного Алтая. Новое в археологии Сибири и Дальнего Востока. Новосибирск: Наука. С. 135–160.
- Маргулан А.Х. (2003). Каменные изваяния Улытау. Сочинения: В 14 т. Т. 3–4. Алматы: «Дайк-Пресс». С. 20–46.
- Тургунбаев Е.М., Суюндикова М.К. (2019). Сырдарияның төменгі ағысындағы археология ескерткіштерін музейлендіру (Сығанақ, Жанкент қалашықтары бойынша) // Эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті ҚАЗҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. № 2(93). 221–229.
- Усманова Э.Р., Ермоленко Л.Н., Мкртычев Т.К., Антонов М.А. (2016). Гендерная символика на средневековом каменном изваянии. Известия Иркутского государственного университета. Серия «Геоархеология. Этнология. Антропология». Т. 17. С. 94–108.
- Чариков А.А. (1979). О локальных особенностях каменных изваяний Прииртышья. СА. № 2. С. 179–190.
- Шер Я.А. (1966). Каменные изваяния Семиречья. М.-Л.: Наука. 138 с.
- Beisenov A. (2013). Die Nekropole Taldy-2 in Beziehung zu den Kulturen der frühsakischen Zeit Osteurasien. Unbekanntes Kasachstan. Archeologie im Herzen Asiens. Bochum. – S. 595–608.
- Jumabekova G.S., Bazarbayeva G.A. (2017). New research results of Turgay nomads' culture. Theory and practice of archaeological research. № 2 (18). S. 109–117.

References

- Beisenov A. (2013). Die Nekropole Taldy-2 in Beziehung zu den Kulturen der frühsakischen Zeit Osteurasien. [Nekropol Taldy-2 po otnosheniyu k kúltúram fríhhsakishen perioda Vostochnoi Evrazii]. Unbekanntes Kasachstan. Archeologie im Herzen Asiens. Bochum. – S. 595–608.
- Voytov, V.E. 1996. Drevnetyurkskiy panteon i model mirozdaniya v kultovo-pominalnykh pamyatnikakh Mongolii VI–VIII vv. [The Old Turkic pantheon and a model of the universe in the cult and memorial sites of Mongolia of the 6th – 8th centuries]. Moscow: Gosudarstvennyy muzey Vostoka. Publ.
- Dmitriev, E.A., Zhusupov D.S. 2018. Teoriya i praktika arkheologicheskikh issledovaniy [Theory and practice of archaeological research]. 1 (21). 144–154.
- Dosymbayeva, M.M., Bondarev M. V. 2016. Monumenta Turcic khagan in valle Kumai Flumen. Abstrahit internationalis scientifici seminarii «Altai in circulo Eurasian antiquitatum» (November 28-30, 2016, Novosibirsk) [Monuments of the Turkic khagan in the valley of the Kumai River. Abstracts of the international scientific seminar «Altai in the circle of Eurasian antiquities» (November 28-30, 2016, Novosibirsk)]. 54.
- Ermolenko, L.N. 1995. In Martynov A.I. (ed.). Voyennoye delo i srednekovaya arkheologiya Tsentralnoy Azii [Warfare and medieval archaeology of Central Asia]. Kemerovo. 186–198.
- Ermolenko, L.N. 2004. Srednekovyye kamennyye izvayaniya kazakhstanskikh stepey (tipologiya. semantika v aspekte voyennoy ideologii i traditsionnogo mirovozzreniya) [Medieval stone statues of the Kazakhstan steppes (typology, semantics in terms of military ideology and traditional worldview)]. Novosibirsk: Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS. Publ.
- Ermolenko, L.N. 2008. Izobrazitelnyye pamyatniki i epicheskaya traditsiya: po materialam kultury drevnikh i srednekovykh kochevnikov Evrazii [Figurative art sites and epic tradition: based on the culture of ancient and medieval nomads of Eurasia]. Tomsk: Tomsk State University, Publ.

Ermolenko, L.N. 2017. In *Izobrazitelnyye i tekhnologicheskiye traditsii rannikh form iskusstva* [Iconographic and technological traditions of the early forms of art]. Moscow: Kemerovo: «Kuzbassvuzizdat». 70–74.

Ermolenko, L.N., Kurmankulov Zh.K. 2012. In O. S. Sovetova, G.G. Korol (ed.). *Izobrazitelnyye i tekhnologicheskiye traditsii v iskusstve Severnoy i Tsentralnoy Azii. Trudy SAIPI. Vyp. IX* [Iconographic and technological traditions in the art of Northern and Central Asia. Publications of SAPAR. Vol. IX]. Moscow: Kemerovo, 97–109.

Ermolenko, L.N., Kurmankulov Zh.K., Bayar D. 2005. In L.Yu. Kitova (ed.). *Arkheologiya Yuzhnoy Sibiri. Vyp. 23. Sbornik nauchnykh trudov. posvyashchennyy 60-letiyu so dnya rozhdeniya V. V. Bobrova* [Archaeology of Southern Siberia. Issue 23. Collection of scientific papers dedicated to the 60th anniversary of V.V. Bobrov]. Kemerovo: Kuzbassvuzizdat, 76–81.

Jumabekova G.S., Bazarbayeva G.A. (2017). New research results of Turgay nomads' culture. [Novye rezýltaty issledovaniya kúltúry Týrgaiskikh kochevnikov]. *Theory and practice of archaeological research. № 2 (18)*. S. 109–117.

Kasnova A. D. (2019a). *Istoriya izýcheniya drevnih i srednevekovyh kamennyh izvayaniy Saryarka*. [History of the study of ancient and medieval stone sculptures of Saryarka]. Dis. ... Cand. ist. nauk. Kemerovo. 187.

Kasnova A. D. (2019b). *Istoriya izýcheniya drevnih i srednevekovyh kamennyh izvayaniy Saryarka*. [History of the study of ancient and medieval stone sculptures of Saryarka]. Avtoref.dis. ... Cand. ist. nauk. Kemerovo. 32.

Kasnova A. D. (2020a). *Kamennyh izvayaniy Saryarka*. [Stone sculptures of Saryarka]. Karaganda. 200.

Kasnova A. D. (2020b). *Studio antiquae statuæ (zoomorphic stelæ) et cervi lapides de Saryarka*. [Study of ancient statues (zoomorphic stelæ) and deer stones of Saryarka]. *Bulletin of the Al-Farabi Kazakh National University. Journal of history*. No. 2 (97). 186–192.

Kubarev, V.D. 1979. In Tishkin A.A. (ed.). *Novum notitia de antiquis Turcic sepes Orientalium Altai* [New information about the ancient Turkic fences of the Eastern Altai]. *New in the archaeology of Siberia and the Far East*. Novosibirsk: Nauka. pp. 135 – 160.

Margulan, A.H. 2003. *Sochineniya: V 14 t. T. 3–4*. [Works in 14 vols. Vol. 3–4.] Almaty: «Dayk-Press», Publ.

Turgunbayev E. M., Suyundikova M. K. 2019. *Museumification de archaeological monumenta inferius Syrdarya flumen (in sedibus Syganak, Zhankent)* [Museumization of archaeological sites in the lower reaches of the Syr Darya (on the settlements of Syganak and Zhankent)]. *Al-Farabi Kazakh National University Bulletin of kaznu No. History series. 2 (93)* 221–229.

Usmanova, E.R., Ermolenko, L.N., Mkrtychev, T.K., Antonov, M.A. 2016. *Izvestiya Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya «Geoarkheologiya. Etnologiya. Antropologiya»* [Bulletin of Irkutsk State University. «Geoarchaeology, Ethnology, and Anthropology Series»]. Vol. 17.

Charikov, A.A. 1979. In *Sovetskaya arkheologiya* [Soviet Archaeology]. 2. 179–190.

Sher, Ya.A., 1966. *Kamennyye izvayaniya Semirechia* [Stone Sculptures of Semyrechie]. Moscow: Leningrad: «Science». Publ.